

Андрій ТЕЛЕГУЗ

ПЕРШИЙ УРЯД ШІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ПОЛЬСЬКИЙ ВАРІАНТ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Незалежна самоврядна професійна спілка (НСПС) «Солідарність» підготувала ґрунт для створення громадянського суспільства і розпочала демократичну революцію, яка ознаменувала крах комуністичної системи не лише у Польщі, а й в інших країнах Центрально-Східної Європи. Однак брак комплексних досліджень із цієї проблеми у вітчизняній історіографії спонукає до вивчення форм і методів діяльності «Солідарності».

Досвід Польщі у проведенні демократичних та ринкових реформ, що започаткували відомі діячі опозиції і, зокрема «Солідарності», є актуальним для України. Посилення впливу політичних і громадських організацій на демократизацію держави значним чином відображає здатність суспільства до поступального розвитку. Становлення інститутів громадянського суспільства в Україні вимагає створення автономних, незалежних від державної влади, суспільних структур, що й потребує запозичення польського досвіду демократичних перетворень.

Найважливішим результатом політичного діалогу «круглого столу» стало проведення демократичних парламентських виборів у червні 1989 року. Представники «Солідарності» здобули на них переконливу перемогу. Опозиціонери започаткували процес змін у зовнішній і внутрішній політиці й демократизації країни одразу ж після створення нового демократичного уряду.

24 серпня на засіданні Сейму 62-річний Тадеуш Мазовецький був обраний Головою Ради Міністрів ПНР. За його кандидатуру у

відкритому голосуванні проголосувало 378 депутатів (4 проти і 41 утрималися)¹. Голосування показало, що, попри рекомендації Політбюро ЦК ПОРП, не всі члени Депутатського клубу партії утрималися від голосування і в своїй більшості підтримали призначення Мазовецького прем'єром. Отже, Мазовецький став прем'єром, хоча за кілька днів до свого призначення опублікував есе, де стверджувалося, що «Солідарність» у жодному разі не має брати владу в свої руки². Опозиція могла святкувати: відновились ідеальна рівновага, яка була порушена після закінчення виборів. Мазовецький став прем'єр-міністром, Геремек – головою Громадянського парламентського клубу «Солідарності» в Сеймі, Валенса – легендою, Нобелівським лауреатом, який дає розпорядження через братів Качинських. Уряд, очолюваний Т. Мазовецьким, був сформований упродовж 24 серпня – 12 вересня 1989 р.

Уперше за свою післявоєнну історію поляки отримали уряд, який вони хотіли і якому довіряли. Перед Т. Мазовецьким постало надмірно складне завдання. Він був першим за півстоліття некомуністичним прем'єр-міністром. Йому належало швидко сформувати некомуністичний, а то й антикомуністичний уряд. Однак цей уряд – принаймні «силові» міністерства – мали бути схвалені Ярузельським і, певним чином, Москвою. Мазовецький не мав права забувати, що живе в центрі соціалістичного табору, адже Берлінський мур усе ще стояв, радянські військові гарнізони були повні солдат і танків, армію, органи безпеки і міліцію контролювали «автори» воєнного стану – генерали Кішак і Сивицький. Однак його кабінет в очах суспільства вже втілював ідею «Солідарності» або незалежності. Уже тоді побутувало переконання, що відповідальність за все, що відбувається в Польщі, тепер лежить на «Солідарності». Як згадував Я. Куронь: «Коли на базарі, на вулиці, в крамниці мене почали звинувачувати в тому, що в крамницях нічого немає, я зрозумів, що, якщо люди мене обрали, значить, я для них – влада. І як представник влади повинен відповідати за пусті полиці і закриті фабрики»³.

Перша проблема між Ярузельським і Мазовецьким виникла при затвердженні міністра закордонних справ. Було вирішено, що цю посаду повинна обійняти особа, яка підтримує ідею незалежної держави, але

не «забруднена» опозиційною діяльністю, бо опозиціонера не сприймали ПОРП і Москва. І тому Мазовецький запропонував на цю посаду Кшиштофа Скубішевського, професора Познанського університету, відомого тверезістю і передбачуваністю своїх поглядів та абсолютно аполітичного. Втім, у 1986 р. він, серед небагатьох інтелектуалів, прийняв запрошення Ярузельського увійти до Консультативної ради при Голові Ради міністрів⁴.

Найважче Мазовецькому було відшукати людину, яка б привела до ладу польську економіку. Претендент мав відповідати одночасно двом вимогам: бути компетентним і заслуговувати на довіру. Крім того, мало хто з відомих економістів готовий був взяти на себе тягар реформування польської економіки, яка знаходилася в катастрофічному стані. Як згадував Я. Куронь: «Бальцеровича було обрано випадково. Але з іншого боку, не можна не відзначити: майже все, що Бальцерович робив протягом сорока років свого життя, вело його до тієї хвилини, коли він прийняв запрошення Мазовецького»⁵.

У 1981 році Бальцерович співпрацював з об'єднанням великих підприємств під егідою «Солідарності». Саме тоді він почав розробку економічної реформи, що, звичайно, свідчило про сміливість думки вченого.

У спадок від соціалістичної системи Польща отримала: опікувану державою і надто викривлену економіку; господарську структуру, обтяжену сильною залежністю від радянського експорту в таких галузях, як: машинобудування, текстильна промисловість, електроніка, фармакологія; величезний зовнішній борг.

Проте найважливішою специфічною рисою польської економічної ситуації був драматичний стан макроекономіки. Заробітна плата в першому кварталі 1989 р. була на 120% вищою, ніж рік тому. З її зростанням підвищувалися й ціни. Різке збільшення обсягів державних закупівель і систематичний контроль за споживчими цінами на продовольчі товари спричинили стрибок дефіциту бюджету, який відтоді «фінансувався» прискореним друкуванням грошей. У цих умовах після лібералізації цін на сільськогосподарські продукти в серпні 1989 р., споживчі ціни підскочили на 40%, а заробітна плата – на 90%. Обмінний курс чорного ринку на початку вересня 1989 р. був у 8 разів вищий від офіційного. Польща вступила в стадію гіперінфляції, яка су-

проводжувалася масовими дефіцитами. Загальну ситуацію погіршував величезний тягар зовнішнього боргу⁶.

Соціально-політичні умови, що превалювали в Польщі в 1989 році, були досить специфічні. Усіх охопило почуття здобутої свободи, але, через тяжкий економічний стан та соціальну напруженість, ейфорії не було. Тим паче, що після монопольного правління ПОРП, вкоренилася недовіра до влади та будь-якої політичної партії або сили і залишалася невизначеність щодо СРСР.

Звичайно, уряд був результатом компромісу між двома найвпливовішими політичними силами країни – ПОРП і «Солідарністю», бо жодна з них самостійно, як вважалося, не в змозі вивести країну з кризи. Парадокс ситуації полягав ще й у тому, що жодна зі сторін не вирішила фундаментальних проблем свого існування. Поразка ПОРП виявила її глибоку кризу і внутрішні протиріччя, що призвело до розпаду її структур. Майже те саме можна сказати і про «Солідарність», яка довгий час не могла самовизначитися, хто вона: політичний рух прибічників реформ чи профспілка? Її структури були в процесі створення-відродження.

У липні 1989 р. Польщу відвідав президент США Д. Буш, який привітав демократичні зміни у країні та офіційно підтримав «Солідарність». Звертаючись до польського Сейму 10 липня він проголосив: «Прогрес Польщі на цій дорозі покаже шлях до нової ери у всій Європі, ери, яка ґрунтується на загальних цінностях, а не тільки на географічній близькості. Західні демократії будуть разом з польським народом та іншими народами цього регіону»⁷. Там же він оприлюднив план допомоги Польщі з боку Сполучених Штатів, який складався з шести пунктів. Однак «Солідарність» піддала його критиці, тому що він не передбачав суми в 10 млрд. дол., яку вимагало керівництво профоб'єднання. Так, під час зустрічі з президентом США Л. Валенса прямо заявив, що польська опозиція незадоволена пропозиціями Сполучених Штатів.

Як би там не було, та саме цей перший некомуністичний уряд Центрально-Східної Європи зумів подолати кризу. У першу чергу тому, що головними урядовцями стали особи, які ставили за мету кардинально змінити разом з економічним і політичний устрій. По-

друге, цей уряд мав величезну підтримку людей: понад 67 % опитаних висловлювали урядові довіру⁸.

Новий уряд за підтримки парламенту кардинально змінює суспільно-політичний устрій: було ліквідовано все пов'язане з «соціалізмом», створювалися умови для перетворення Польщі в парламентську державу західного типу. Так, у грудні 1989 р. була змінена назва держави. Польська Народна Республіка почала називатися Республікою Польща – Річ Посполита Польська. Були змінені герб і державний прапор країни, з конституції – вилучена стаття про керівну роль робітничого класу і партії в житті польського суспільства. Відмінено святкування Дня створення ПНР (22 липня), натомість державними святами стали 3 травня (День прийняття польської конституції 1791 р.) і 10 листопада (День проголошення незалежності Польщі в 1917 році). У Війську Польському були ліквідовані політвідділи, замість них – введена посада офіцера-вихователя; військовослужбовцям – заборонено бути членами політичних партій. Функції Міністерства внутрішніх справ були розділені: створена міліція для охорони громадського порядку і служба державної безпеки, ліквідована попередня цензура на матеріали, що не містили державної таємниці.

У цей період на внутрішнє життя впливали два фактори, які підштовхували уряд до радикальних рішень. Перший фактор – погіршення економічної ситуації в країні. За 9 місяців 1989 р. спад промислового виробництва склав 4,7%, а зростання цін на товари народного споживання – 261,4%, що суттєво перевищувало зростання заробітної плати – 242,6%⁹. Другий фактор – стан своєрідної суспільної ейфорії, яка була спричинена перемогою над комуністами під час перших демократичних виборів, тому з новим урядом Т. Мазовецького пов'язувалися надії на радикальне покращення життя народу.

Погіршення економічного становища змусило уряд розпочати розробку радикальної програми, а повна підтримка народу забезпечила можливості її реалізації. Не останню роль відіграла широка політична підтримка Заходом тих змін, які відбулися в Польщі, і обіцянка масштабної фінансової допомоги.

У другій половині листопада 1989 р. при Раді Міністрів був створений спеціальний економічний комітет, який очолював Л. Бальцерович,

для координування підготовки остаточних версій 11 основних законів і пов'язаних із ними указів. Після серії консультацій у парламенті, які проводив Л. Бальцерович, їх було схвалено багатопартійною парламентською комісією з розробки проектів урядових законів¹⁰. Це дало змогу прискорити законодавчий процес порівняно з нормальною процедурою послідовного обговорення проектів законів кількома парламентськими комісіями. Аналогічну спеціальну комісію було створено в Сенаті, який за нормальних умов обговорював би проекти законів тільки після їхнього прийняття нижньою палатою – Сеймом, але цього разу комісія Сенату погодилася працювати паралельно із Сеймом.

Проект законів, підготовлений спеціальною робочою групою, було обговорено економічним комітетом Ради Міністрів. Закони були передані до парламенту. Усе це відбулося в першій половині грудня 1989 р. Зважаючи на кількість запропонованих законодавчих ініціатив і нестачу часу, дебати з цих питань мали критичні моменти. Але урядові законопроекти підтримав Л. Валенса, тому всі проекти законів і бюджет були прийняті до узгодженої дати відкриття парламентських дебатів 17 грудня¹¹. Така оперативність мала безпрецедентний характер.

Спеціальні комісії в Сеймі і Сенаті працювали досить інтенсивно, у тісному співробітництві з урядовими комітетами. Про будь-яку спробу значних відхилень від урядових пропозицій швидко доповідалося Валенсі для негайного втручання. Сейм прийняв пакет законів 27 грудня, а Сенат – через два дні. Уже наприкінці 1989 р. пакет був підписаний президентом В. Ярузельським і набрав чинності¹².

«Програма Бальцеровича» передбачала:

- зміну структури власності з метою забезпечення стабільної ефективності економіки, що в майбутньому було б джерелом перебудови галузевої структури народного господарства;
- демонополізацію економіки і формування механізмів і організаційних форм, які притаманні ринку;
- реформу фінансової і банківської систем, а також введення конвертованого золотого, що забезпечує відкритий характер економіки.

Отже, на перше місце були поставлені зміни в структурі власності, яка мала б таку основу:

- приватизація державного майна шляхом його аукціонного про-

дажу всім охочим приватним особам і організаціям, а також шляхом розвитку акціонерної форми підприємств;

- виділення комунальної власності;
- зміни в кооперативному секторі;
- широке залучення в народногосподарську систему підприємств, які належать іноземним власникам, і підприємств за участю іноземних партнерів¹³.

У програмі Бальцеровича проголошувався еволюційний шлях перебудови структури власності. Це означало, що державний сектор ще довгий час буде відігравати значну роль у польській економіці, тому державним підприємствам на час їхнього існування гарантувалася економічна і правова самостійність.

У сільському господарстві відповідно до програми були ліквідовані обмеження розмірів приватного земельного наділу і купівлі-продажу землі. Крім того, передбачалися приватні і державні капіталовкладення у сферу послуг у селі та дрібну харчову промисловість, що мало змінити структуру і покращити використання потенційних можливостей сільського господарства.

У програмі була визначена стабілізація економіки і, в першу чергу, боротьба з гіперінфляцією і бюджетним дефіцитом. Але, на відміну від попередніх спроб реформування економіки, досягнення стабілізації мало здійснюватися одночасно з початком системних змін, тобто змін соціально-економічної системи.

Наприкінці 1989 р. першочерговою стала проблема подолання гіперінфляції, обумовлена як необхідністю зважати на зростанням соціальної напруги, спричиненої зниженням рівня життя населення, так і вимогами Міжнародного валютного фонду. У зв'язку з введенням вільних цін у другому півріччі 1989 р. ціни на продукти харчування зросли в середньому на 468%, а на товари народного споживання – на 221% і на послуги – на 187%. Зростання цін в 1,8 раз випереджало зростання грошових доходів населення, що призвело до зниження рівня життя населення приблизно на 20%¹⁴.

Таке різке зростання цін природно призвело до значного зниження платоспроможного попиту і створило своерідну збалансованість внутрішнього споживчого ринку, що стало однією з соціальних передумов

реалізації урядової програми. Ця парадоксальна на перший погляд ситуація стає зрозумілою, якщо врахувати такі тенденції.

По-перше, дефіцитність внутрішнього споживчого ринку протягом п'ятнадцяти років за декілька місяців змінилася його відносно регулярним наповненням. По-друге, зростання цін супроводжувалося збільшенням номінальних грошових доходів населення, а наприкінці 1989 р. приріст доходів навіть перевищував зростання цін, що в цілому зменшувало соціальну напругу в країні.

3 1 січня 1990 р. було оголошено про підвищення цін на вугілля для промислового застосування – в 5 разів, на газ – в 3,5 рази, на електроенергію – в 4 рази. Для населення підвищені ціни на вугілля – в 7 разів, електроенергію і газ – в 5 разів, за центральне опалення і гарячу воду – в 5 разів. Телефонні тарифи в середньому зросли в 2, поштові – в 2,5, транспортні – 3,5 рази. Приблизно вдвічі зросли ціни на бензин. Крім того, міністерство фінансів повідомило про чергове звільнення від контролю держави за верхньою межею договірних цін, а також зменшило кількість господарських об'єктів, які були зобов'язані інформувати фінансові органи про наміри підвищувати ціни – звільнено близько 80 груп товарів і 18 господарських об'єктів¹⁵.

Відповідно до програми уряду встановлення цін на 90% товарів в Польщі мало бути переведено на ринкову основу, ціни на 5% товарів адміністративно регулюються державою, зміна цін ще на 5% товарів вимагала звернення до державного органу і отримання його згоди. Таким чином, була виконана одна з основних умов реалізації програми – перехід здебільшого до вільного ціноутворення¹⁶.

Як наслідок, приблизно через три тижні ціни досягли своєї найвищої межі. Цілком зрозуміло, що потім вони почали знижуватися, адже виробники віднайшли рівновагу в цінах. У лютому – березні урядові плани вдалося виконати: зростання цін склало 20% і 6% відповідно. Хоча до того часу ціни на продукти харчування зросли в середньому в 2 рази¹⁷.

Одним з основних досягнень початку року стало зникнення необгрунтованих ілюзій населення про можливість високого рівня життя, бо раніше в часи загального дефіциту і низьких цін кожний вважав, що він може купувати більше, просто не щастить, ніяк не вдається знайти

потрібний товар у магазині. У результаті вжитих заходів виграли ті, хто раніше не міг стояти в чергах, не мав знайомих у торгівлі тощо.

У 1989 р. дефіцит державного бюджету склав 3,8 трлн. злотих, або 16,6 % його доходної частини¹⁸. Інакше кажучи, на момент офіційного початку реалізації програми Бальцеровича, 1 січня 1990 р., економіка країни знаходилася в кризі. За цих умов основними елементами забезпечення стабілізації економіки стали такі фінансові заходи:

1. Жорстко обмежувальна монетарна політика, яка здійснювалася шляхом різкого скорочення грошової емісії, а також застосування високих відсоткових ставок на кредити. Одночасно були впорядковані кредитні стосунки, введений процент у всі договори, які були підписані в минулому, і різко обмежено застосування пільгових кредитів.

2. Виведення Національного банку із підпорядкування Ради Міністрів.

3. Ліквідація бюджетного дефіциту, головним чином за рахунок різкого обмеження дотацій на продукти харчування, сировину, засоби виробництва, енергоносії тощо, а також відмова від більшості податкових пільг і звільнення від сплати податків.

4. Лібералізація цін (до 90% стали вільними) і значне підвищення цін, що залишилися під адміністративним контролем (енергоносії, транспортні тарифи, квартплата і ліки).

5. Введення часткової конвертованості польської валюти – злота – при її значній девальвації, уніфікації курсу на всіх ринках і лібералізації зовнішньої торгівлі.

6. Стимулювання вкладів та інших депозитів шляхом підвищення процентів.

7. Жорстко обмежувальна політика доходів, суть якої полягала у:

- 1) ліквідації загальної повної індексації заробітної плати, введеної в червні 1989 р;
- 2) упровадженні високого прогресивного податку на зростання заробітної плати на підприємствах, що обмежує збільшення фонду заробітної плати відносно до зростання цін із застосуванням коректуючого коефіцієнта індексації;
- 3) введенні зрівнювального податку на заробітну плату, яка перевищує середню в 1,4 рази;

8. Впорядкування і уніфікація податкової системи.

9. Ліквідація монополістичних структур.

10. Встановлення нових митних тарифів, які б стимулювали експорт і обмежували імпорт.

11. Нова політика в сфері зайнятості і соціальної допомоги населенню згідно з принципом, що вона буде здійснюватися лише тоді, коли в уряді будуть можливості і лише тим, хто її дійсно потребує¹⁹.

Було здійснено перехід до нового механізму фінансування дефіциту державного бюджету за допомогою облігацій. Ці облігації випускалися строком на 5 років. Метою їхнього випуску не було принесення доходів їхнім власникам у вигляді проценту, але їхня ціна збільшувалася відповідно до темпу інфляції, тобто вони були вкладками, які не могли з часом втратити в ціні. Крім того, планувалося, що ці облігації в 1994 році можна використати на купівлю акцій підприємств, які приватизуються, тобто їхня ціна збільшувалася ще на 20%²⁰.

Саме цей комплекс фінансових заходів і отримав назву «шокової терапії». На жаль, досить часто в історичній і економічній літературі «шокова терапія» характеризується лише як різке підвищення цін.

Подібне трактування викривляє суть цього складного комплексу фінансових заходів, спрямованих на ліквідацію гіперінфляції і дефіцитів, «відкриття» економіки, відмову від прямого формування більшості товарних ринків, наближення структури цін до західної моделі, жорстке обмеження індексації заробітної плати і доходів.

Із січня 1990 р. почала виконуватися радикальна всеохоплююча програма стабілізації і лібералізації. Первісна інфляція виявилася значно вищою від очікуваної, а падіння виробництва – значно більшим. Почало виявлятися відкрите безробіття. Але темпи інфляції невдовзі знизилися: у січні вони становили майже 80%, у лютому – 23,8%, у березні – 4,3%, у серпні – 1,8%, а дефіцити і черги зникли²¹. Постачання товарів помітно покращилося. Щойно конвертований злотий тримався міцніше, ніж очікувалося, експорт на Захід зріс. Почав зникати вплив дефіциту на всі економічні параметри – ціни, банківські ставки, обмінний валютний курс тощо. Зняття бюрократичних обмежень і корінна перебудова інституціональних структур вплинули на свідомість і поведінку господарських суб'єктів.

Політика в галузі матеріального виробництва була спрямована на широке застосування ринкових механізмів, а не на пряме нарощування виробництва, як це було в аналогічних ситуаціях у минулому.

Так, стосовно підприємств, у тому числі й державного сектору в сільському господарстві, проводилася жорстка кредитно-фінансова політика. Були різко підвищені ставки банківських кредитів, суттєво збільшений податок на зворотні засоби, обмежені можливості використання валютних засобів підприємствами, зменшені державні дотації.

Норми відрахувань від прибутку підприємств були збільшені з 25% до 40%. У цілому відрахування підприємств з січня 1990 р. склали близько 4/5 всіх зароблених ними коштів. У поєднанні з погіршенням матеріально-технічного постачання через зменшення в 1989 році внутрішнього виробництва й імпорту ці заходи дуже ускладнили фінансовий стан підприємств²².

Власне, проводилася свідомо політика, орієнтована на розорення неефективних підприємств. Передбачалося, що замість збанкрутілих державних господарств виникнуть приватні, змішані, у тому числі за участю іноземного капіталу.

Очікувалося, що збанкрутують в основному підприємства важкої промисловості і це автоматично покращить структуру промислового виробництва. Деяке зниження промислового виробництва повинно було підтримати високі ціни, а значить, і збалансованість на ринку споживання.

Однак підприємства зуміли пристосуватися до нових умов і частково вийшли з-під контролю уряду, зберігаючи свою життєздатність завдяки горизонтальним зв'язкам. Взаємна заборгованість підприємств у перші місяці 1990 р. складала, за оцінками міністерства промисловості Польщі, багатомільярдні суми, непідконтрольні уряду²³.

У другій половині 1990 р. загальний фінансовий стан підприємств дещо покращився. Це пояснюється монополією на внутрішньому ринку, що полягала не в зменшенні витрат і встановлених цін відповідно до зменшення попиту, а в обмеженні виробництва і збереженні високих цін реалізації продукції. Тим не менше, фінансовий удар був надто сильним. Спад виробництва на 46% у першому кварталі 1990 р. і на 30% порівняно з першим кварталом 1989 р. був спричинений не лише

різким зменшенням попиту і ускладненнями збуту – запаси готової продукції на підприємствах збільшились в січні-лютому на 79%, але і проблемами в забезпеченні самого виробництва²⁴.

Жорсткі фінансово-кредитні заходи уряду Т. Мазовецького стосувалися і сільського господарства. Були анульовані практично всі дотації для сільськогосподарського виробництва і підвищені ставки банківського проценту на кредитування зворотних засобів.

В умовах зменшення попиту на сільськогосподарську продукцію можливості її експорту були законодавчо обмежені. Було відмінено гарантовані мінімальні закупівельні ціни, різко підвищено ціни на засоби виробництва, які використовувалися в сільському господарстві.

В аграрній політиці уряд Т. Мазовецького, в повному сенсі слова, впадав з одних крайнощів в інші, що було пов'язано з надзвичайною складністю ситуації в агропромисловому комплексі. З самого початку реалізації програми Бальцеровича урядом було взято курс на прискорення перебудов в аграрній структурі. Польща – єдина з соціалістичних країн східноєвропейського регіону з абсолютним переважанням приватного селянського господарства, що було доброю передумовою для формування ринкових відносин у цій галузі. Однак більшість цих господарств були малі – не більше 5 га, малоефективні і низькотоварні.

У той же час майже 1/5 всіх приватних земельних наділів були великими господарствами площею 10 га і більше. Зважаючи на вищу ефективність великого сільськогосподарського виробництва і з метою форсування процесу ринкових перебудов, у січні 1990 р. було заявлено про необхідність розорення протягом року 1 млн. з 2,5 млн. селянських господарств. Зняття обмежень при купівлі-продажу землі і розмірах земельних наділів також свідчило про орієнтацію на створення великих фермерських господарств²⁵. Тому не дивно, що «шоковий» варіант структурних змін у селі зіштовхнувся з проблемами зменшення товарного виробництва, працевлаштування розорених селян при невідворотному безробітті в місті і з негативною реакцією селянства на урядову політику.

Звичайно, зміни в промисловості та сільському господарстві вимагали змін в соціальній політиці. За програмою уряду соціальна

політика в умовах реформ мала вирішувати два завдання. Перше – підтримання рівня життя тих, хто живе коштом допомоги з системи соціального забезпечення. Друге – адаптація економіки до зростаючого безробіття. Для вирішення першого завдання була введена індексація пенсій та інших видів допомоги з фонду соціального забезпечення. Вони індексувалися одночасно з запланованим зростанням заробітної плати. Таким чином, передбачалося зберегти співвідношення пенсій до заробітної плати на рівні 1989 р. – 52%²⁶.

Важливою складовою «шокової терапії» була жорстка грошова політика. Відповідно до рекомендацій МВФ у першому півріччі 1990 р. маса грошей в обігу повинна була збільшуватися значно повільніше ніж ціни²⁷. У травні, при зростанні цін до грудня 1989 р. майже на 163%, маса грошей збільшилася лише на 32%²⁸.

На зміцнення польської грошової одиниці – золотого – вплинуло і введення його внутрішньої конвертованості. Стратегічними завданнями цього заходу були:

- формування відкритої економіки;
- впорядкування господарських зв'язків на основі зближення внутрішньої структури цін у Польщі з західною;
- забезпечення внутрішнього ринку західними товарами і валютними засобами;
- залучення, в першу чергу, малого і середнього західного підприємницького капіталу²⁹.

Для підприємств внутрішня конвертованість золотого означала можливість сплачувати без обмежень імпорт будь-якого закордонного товару польською валютою. Відповідно до закону про валютне регулювання, всі господарські суб'єкти отримали вільний доступ до іноземної валюти за офіційним курсом і зобов'язані продавати банку валюту, отриману від експорту за цим же курсом.

Право на здійснення операцій з валютними засобами отримали спеціальні валютні банки і приватні обмінні пункти, які обслуговували населення. Однак вони не мали права купувати валюту в банку і могли продавати її лише фізичним особам. Тобто зберігався окремий приватний валютний ринок, на якому єдиний курс Національного банку був нижчою межею валютного курсу.

Уведення внутрішньої конвертованості золотого було однією з вимог МВФ, який з цією метою надав Польщі 1 млрд. дол. у вигляді стабілізаційного фонду. На початку 1990 р. був встановлений курс 9500 злотих за один долар, який в той період значно перевищував навіть курс «чорного» ринку³⁰.

В умовах дефіциту фінансових засобів і введення драконівського мита на імпорт – тимчасова дія з метою досягнення зовнішньоторговельної збалансованості – підприємства були змушені продавати валютні накопичення для забезпечення діяльності – близько 1,5 млрд. доларів. Крім того, в перші місяці 1990 р. приватними особами було продано близько 400 млн. доларів³¹. Таким чином, державна казна отримала майже 2 млрд. доларів без залучення засобів стабілізаційного фонду, що виявилось суттєвим з погляду формування відносин з МВФ.

У «Програмі економічної стабілізації народного господарства Республіки Польща» зазначалося, що основною умовою її реалізації є участь іноземного, мається на увазі західного, капіталу. Без скорочення боргу і процентів за кредити, без нових надходжень фінансових засобів урядову програму, особливо у забезпеченні структурної перебудови і піднятті економіки, неможливо було виконати. За умови послідовного дотримання Польщею всіх погоджених умов двадцять чотири найбільші західні держави – «група 24-х» – задекларували їй масштабну кредитно-фінансову допомогу. Вона становила більше 10 млрд. дол. протягом найближчих трьох років. Крім вже згаданого стабілізаційного фонду, в Банку міжнародних розрахунків у Базелі центральні банки «групи 24-х» відкрили Польщі «мостовий кредит» в розмірі 215 млн. дол.

З 1 січня 1990 р. Польща з неофіційної згоди західних кредиторів призупинила виплату всіх боргових зобов'язань за винятком відсотків з торговельних кредитів приватним банкам. Під час переговорів «Паризький клуб» спочатку в 1990 році погодився перенести частину польських боргових зобов'язань його членам – це близько 8 млрд. дол. – на строк 7–8 років. А в квітні 1991 р. «Паризький клуб» підписав з Польщею безпрецедентну угоду, згідно з якою офіційний борг держави зменшився на 50% – це 2/3 загального польського боргу, а

решту 50% мали виплачувати у два етапи³². Крім того, уряд намагався приєднатися до «плану Брейді», що дозволило б зменшити на 25% борг «Лондонському клубу» (приблизно 600 приватних банків), який складав 10 млрд. дол.

Була реформована і банківська система. Власне, реформа почалася ще в 1987–1988 рр., коли відбувся перехід до дворівневої банківської системи. Тоді з Національного банку було виділено 9 самостійних комерційних банків, які взяли на себе функцію кредитування економіки. Однак перехід було здійснено формально, оскільки банк залишався в підпорядкуванні уряду і на його вимоги безвідсотково кредитував видатки. Повністю самостійним і незалежним Національний банк став на середину 1989 р. Тоді ж у країні почали виникати нові комерційні банки.

У зв'язку зі звільненням від функцій кредитування суб'єктів виробництва Національний банк почав виконувати свої безпосередні функції центрального банку, головною з яких є контроль за загальним розміром грошової маси і темпом її зростання залежно від розвитку економічної ситуації в країні. Першим і головним результатом діяльності став дефіцит грошей у польській економіці.

З початку 1990 р. банки перейшли до підвищених відсоткових ставок, рівень яких визначався щомісячно. Щоправда, перейти до реальних ставок відсотку, які б перевищували темпи інфляції, не вдалося – надто високою була інфляція. Так, базова ставка по кредитах Національного банку була встановлена на рівні 36% у січні та 20% у лютому-квітні. Підвищення ставок на всі види кредитів загальмувало розвиток економіки і зростання цін. Так, наприкінці січня 3/4 ціни цукру складала відсотки, сплачені за використання кредитних засобів.

Як вже зазначалося, відбувся відхід від політики централізованого розподілу ресурсів у бік ринкових зв'язків між господарськими агентами. Замість колишніх органів розподілу ресурсів створено Міністерство внутрішнього ринку, яке об'єднувало ринок споживання і ринок засобів виробництва.

Держава в особі цього міністерства діяла як звичайний учасник ринку. В якості додаткових інструментів воно мало право «першої купівлі» товарів, за якими складалися прогнози баланси для попо-

внення державних резервів двох видів. Перші існували для допомоги в ресурсному забезпеченні організацій неvirобничої, некомерційної галузі, сюди йшло до 1,5% прогнозованого об'єму виробництва. Другі – для створення страхових запасів і проведення у випадку необхідності інтервенції на ринку. Усі розрахунки по операціях Міністерства внутрішнього ринку здійснювалися за ринковими цінами. Централізовані ціни залишалися лише на вугілля і електроенергію³³.

Звичайно, державне замовлення зберігалось, але його зміст змінювався. Він поширювався на 21 товарну групу: одяг і взуття для дітей і людей похилого віку, частину сировини, необхідної для їхнього виробництва, дитяче харчування, ліки, медичну техніку, низку предметів особистої гігієни. Угода підписувалася між виробником і споживачем (державою), ціни встановлювалися на ринковій основі. Міністерство внутрішнього ринку лише реєструвало угоду як держзамовлення. Виконавець держзамовлення отримував знижку з ПДВ у розмірі 2% від суми угоди³⁴.

Отже, незворотні економічні перетворення почалися з реформування оплоту «Солидарності» – великих підприємств з тисячами робітників. Збоку це здавалося ударом по тих, хто боровся за ці зміни. Новий уряд опинився перед вибором: або робити кардинальні реформи, або спробувати знову, як у 80-ті рр. ХХ ст. ремонтувати, тримаючись за свої посади. Вибір був зроблений: Польща провела важливі реформи в політичній, соціальній і економічній сферах, створила підвалини для громадянського суспільства, провела реформу адміністративної системи та схеми прийняття владних рішень, дала поштовх для розвитку місцевого самоврядування, розширення бізнесу, іноземних інвестицій тощо.

Сьогодні «шокову терапію» можна без перебільшення назвати економічним дивом. Починаючи з 1989 р., польська влада зробила рішучі кроки і швидкі зміни в економіці. Влада, у першу чергу для себе, зрозуміла необхідність децентралізації механізму державного управління, дерегуляції економіки, запровадження прозорих правил і процедур чесної конкуренції, розвитку підприємництва.

У травні 1990 р. відбулися вибори в нові місцеві органи влади, у липні парламент прийняв закон «Про приватизацію державних під-

приємств». У першій половині 1990 р. парламентом були прийняті такі важливі закони: про страхування, антимонопольний, про телекомунікації, про банкрутство, про ліквідацію надбюджетних фондів, про соціальну безпеку тощо³⁵.

Тому сьогодні незалежно від того, хто прийде до влади, питання про напрям розвитку економіки не підлягає дискусії. Суспільство підхопило ті принципи, які проповідував уряд Мазовецького. Як наслідок «ліві», які прийшли до влади у 1990-х роках, абсолютно відрізнялися від тих, що довели країну наприкінці 80-х років ХХ століття до банкрутства.

Таким чином, створення нового демократичного уряду на чолі з Т. Мазовецьким призвело до кардинальної зміни суспільно-політичного устрою, незворотних економічних перетворень, реформи адміністративної системи і місцевого самоврядування, створило умови для розвитку громадянського суспільства.

ПРИМІТКИ:

¹ Gazeta wyborcza. – 25. 08. 1989.

² Куронь Я. Семилетка, или Кто украл Польшу / Я. Куронь, Я. Жаковский // Иностранная литература. – 1994. – № 10. – С. 213–225.

³ Там само – С. 216.

⁴ Spyr o Polsk . Z Aleksandrem Hallem rozmawiaj Ewa Polak i Mariusz Kobzdej. – Warszawa, 1993. – S. 34.

⁵ Куронь Я. Семилетка, или Кто украл Польшу. – С. 218.

⁶ Бальцеревич Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – Харків: Каравела, 2000. – С. 327.

⁷ Спасов Н. США – Восточная Европа: вхождение в новые роли // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 7. – С. 102.

⁸ Dudek A. Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–1995. Zarys historii politycznej Polski / Antoni Dudek. – Kraków: GEO, 1997. – S. 143.

⁹ Nieciudski W. Rozpad i dziedzictwo socjalizmu realnego a transformacja społeczna. Studia i zrycze z ekonomii, socjologii i politologii z lat 1981–1991 / Witold Nieciudski. – BiaBystok, 1991. – S. 189.

¹⁰ Бальцеревич Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 330.

¹¹ Там само. – С. 330–331.

¹² Там само. – С. 331.

¹³ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку / С. Л. Матыцин,

И. С. Сеницына, Н. А. Чудакова. – М.: Знание, 1991. – С. 6.

¹⁴ Там само. – С. 8.

¹⁵ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 55.

¹⁶ Там само. – С. 56.

¹⁷ Там само. – С. 61.

¹⁸ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку. – С. 9.

¹⁹ Там само. – С. 9.

²⁰ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 63.

²¹ Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – Харків: Каравела, 2000. – С. 331.

²² Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку / С. Л. Матыцин, И. С. Сеницына, Н. А. Чудакова. – М.: Знание, 1991. – С. 10.

²³ Там само. – С.11.

²⁴ Там само. – С.11.

²⁵ Там само. – С. 12.

²⁶ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – S. 65.

²⁷ Матыцин С. Л. Польша: трудный переход к рынку – С. 13–14.

²⁸ Там само. – С. 14.

²⁹ Там само. – С. 14.

³⁰ Там само. – С. 14.

³¹ Там само. – С. 15.

³² Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 334.

³³ Balcerowicz L. 800 dni. Szok kontrolowany / Leszek Balcerowicz. – Warszawa, 1992. – С. 67.

³⁴ Там само. – С. 67.

³⁵ Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення. – С. 331.